

AV NORUNN KOSBERG

Når kulturminner ødelegges i krig

Kulturobjekter har krav på beskyttelse – også i væpnet konflikt, men skal de beskyttes fordi de har verdi og nytte for mennesker, eller fordi de har en verdi i seg selv? I denne artikkelen ser Norunn Kosberg på instrumentelle og varianter av ikke-instrumentelle argumenter for beskyttelse av kulturminner.

Norunn Kosberg er filosof og sekretær for Etisk råd for forsvarssektoren (ERF)
<https://forsvarsetikk.no>

Stein eller mennesker?

Kulturarv har krav på beskyttelse i krig, men hvor langt strekker forpliktelsene seg? For å sette det på spissen: Er stein like viktig som mennesker?

Kulturarv ødelegges i forbindelse med krig, selv om det er både ulovlig og uetisk. Norge forpliktet seg i 2016 til å gi kulturobjekter en «utvidet beskyttelse i væpnet konflikt» da de ratifiserte den såkalte «annen tilleggsprotokoll». Men hvor langt strekker forpliktelsene seg? Hva er riktig respons når kulturminner står i fare for å ødelegges? Skal man risikere egne soldatliv for å verne om kulturminner? Ser vi på begrunnelsene for å beskytte kulturarv, kan vi komme nærmere et svar.

Kulturell tragedie

I februar 2015 dukket det opp en ny video på internett fra den islamske staten (IS). Denne gangen var det ikke av en halshugging, men noe som likevel sjokkerte omverden: I Mosul, Iraks nest største by, gikk IS-medlemmer løs på museets 3000 år gamle statuer og relieff med slegger, hakker og trykkluftbor. Disse assyriske skulpturene som allerede var 1000 år gamle på Jesu tid, ble til grus i løpet av minutter. «Dette er ikke bare en kulturell tragedie, dette truer også sikkerheten og fyrer opp under sekterisme, vold og ekstremisme i Irak», sa daværende generaldirektør i UNESCO, Irina Bokova. Hun beskrev IS' ødeleggelser som «cultural cleansing» med en klar referanse til «ethnic cleansing».

Kulturminner, museer og arkiver, har alltid blitt plyndret og ødelagt i krig. Utallige kulturminner ble ødelagt i første og annen verdenskrig. Når man vandrer rundt i Louvre, beundrer man resultatet av Napoleons plyndring av europeiske og egyptiske kulturskatter. I Forum Romanum, som er et verdensarvsted i Roma, finnes Titusbuen, som viser hvordan romerske soldater bærer ut kulturarv fra tempelet i Jerusalem. Et nyere eksempel er da den ottomanske broen Stari Most i Mostar (bygget 1566), ble sprengt under krigen i Jugoslavia på nittitallet, nasjonalmuseet i Sarajevo ble satt fyr på, og verdensarvbyen Dubrovnik ble bombet. Senere, i 2015 ødela IS store deler av Palmyra i Syria, en by som omtales som ørkenens Pompeii, med antikke

templer og romerske byggverk. Den antikke ruinbyen Palmyra var en av Syrias største turistattraksjoner, og hadde vært på UNESCOs verdensarvliste siden 1980.

Ødeleggelsen av Palmyra skriver seg inn i en langt tradisjon av kulturell ødeleggelse i krig, og representerer derfor ikke noe nytt i krigshistorien. Men den raske spredningen av bilder og videoer fra krigssoner gjør at ødeleggelse av kulturverdier har fått større medieoppmerksomhet de siste årene. Ødeleggelser av kulturminner i forbindelse med krig eller øvelser forekommer i mange valører, små og store, og forekommer, av skjødesløshet, kunnskapsløshet, eller med fullt overlegg. Det kan være snakk om soldater som i vanvare, men ulovlig, tar med seg kulturminner fra utlandet hvor de er stasjonert. Militære øvelser kan komme til å ødelegge kulturminner, som når store militære kjøretøy kjører over og ødelegger gravhauger – eller eksempelvis som har skjedd; skader bevaringsverdige slagghauger på Røros. Ødeleggelser utføres ikke nødvendigvis bevisst, men det blir kanskje ikke tatt tilstrekkelig hensyn til å ivareta kulturminner.

Hva er egentlig kulturminner?

Hva som betraktes som kulturminner er ikke alltid så opplagt. På norsk snakker vi om kulturarv, kulturminner eller kulturverdier. På engelsk brukes blant annet begrepene *Cultural Heritage* og *Cultural Property* (CP). Vi skiller ikke i denne sammenhengen mellom disse begrepene, som alle er samlebetegnelser for *materiell* og *immateriell kultur*. Immateriell kulturarv kan være kulturuttrykk som folkediktning, sanger, mat og språk. Materiell kultur kan være objekter som stavkirker og helleristninger, men også dagligdagse bruksgjenstander. Det kan være objekter som har en verdi for lokalbefolkningen, men som for utenforstående ikke fremstår som verdifullt. Det kan også være snakk om objekter som lokalbefolkningen ikke verdsetter, men som verdenssamfunnet ser verdien i å verne. Man kan også snakke om levende *kulturarv-representanter*, som er personer som innehar kulturell kunnskap, som et språk eller håndverksferdigheter.

*Krigens folkerett*¹, som regulerer opptrreden under krig, definerer kulturverdier som:

1) Fast og rørlig eiendom av stor betydning for ethvert folks kulturarv, slik som minnesmerker, kirkelige eller verdslige (ikke-religiøse), av arkitektonisk, kunstnerisk eller historisk art; arkeologiske felter; grupper av bygninger dersom helheten er av historisk eller kunstnerisk interesse; kunstverk; manuskripter, bøker og andre objekter av kunstnerisk, historisk eller arkeologisk interesse; så vel som vitenskapelige samlinger og viktige samlinger av bøker eller arkiver eller av reproduksjoner av de objekter som er beskrevet ovenfor.

2) Bygninger som tjener som oppbevarings- og utstillingssted for kulturgjenstander av den art som er definert i punkt a) ovenfor, herunder museer, store biblioteker, arkivlokaler og beskyttelsesrom som i tilfelle av væpnet konflikt skal gi ly for rørlige kulturgjenstander av den art som er definert i punkt a) ovenfor.

3) Sentre som rommer et anseelig antall av slike kulturgjenstander som er beskrevet i punktene a) og b) ovenfor.

FNs UNESCO liste «World Heritage Sites» er en liste med spesielt utvalgte steder som skal ha krav på beskyttelse. Eksempler er Bryggen i Bergen og Urnes stavkirke. UNESCO operer også med en gradering av hvilke kulturminner som skal ha ulik grad av beskyttelse.

Kulturminner har juridisk beskyttelse

Kulturminner har lenge hatt en beskyttet status i krigens folkerett, men graden av juridisk beskyttelse har blitt styrket med tiden. De første bestemmelsene som gir en beskyttelse av kulturminner finnes i det såkalte Landkrisreglementet fra 1907.² Til tross for denne bestemmelsen som regulerer krigføring på land, ble store deler av Europas kulturobjekter

Forsvarssektoren i Norge gjør mye for å begrense skade på kulturminner under øvelser, ved blant annet å utarbeide kart med merking av kulturminner. Bildet viser en Assault Amphibious Vehicles (AAV) fra US Marine Corps som kjører mellom gamle laftede hus under øvelse Trident Juncture i 2018.

lagt i ruiner under andre verdenskrig. I 1954 fikk kulturobjekter en strengere og mer regulert beskyttelse i en egen konvensjon, Haagkonvensjonen, som Norge knyttet seg til i 1961. Konvensjonen sier at det ikke er tillatt å angripe kulturminner i væpnet konflikt.³ Partene forplikter seg til å avstå fra å benytte egne kulturminner militært, og i konflikter utenlands krever konvensjonen at man unnlater å skade andre lands, inkludert fiendens, kulturminner. For okkupasjonsmakter ligger det også et krav om at man ikke bare skal avstå fra å skade kulturminner man kontrollerer – man skal også aktivt sikre kulturminner mot ødeleggelse, hærverk og tyveri.

Heller ikke denne konvensjonen gav et tilstrekkelig vern for kulturobjekter i væpnet konflikt, derfor fikk konvensjonen en tilleggsprotokoll, den såkalte «andre tilleggsprotokoll»⁴. Denne ble vedtatt i 1999, men ratifisert av Norge først i mars 2016.⁵ Andre

tilleggsprotokoll utfyller Haagkonvensjonen, og skal gi kulturobjekter en utvidet beskyttelse i væpnet konflikt. Noe av det nye med andre tilleggsprotokoll er at den forplikter partene til å utforme straffebestemmelser for brudd på protokollen, og iverksette tiltak for å beskytte særlig viktige kulturverdier. Den inneholder også en ordning med forsterket beskyttelse av spesielt viktige kulturminner.

Haagkonvensjonen fra 1954 og konvensjonens andre tilleggsprotokoll fra 1999 opererer med tre nivåer for beskyttelse. Det første og laveste nivået omfatter kulturverdier generelt, herunder også kulturgjenstander på UNESCOs verdensarvliste. I 1972 opprettet UNESCO den såkalte verdensarv-listen – en liste over spesielt verdifulle og verneverdige kulturarvssteder som omfatter både kultur- og naturarv. Verdensarvlisten blir stadig oppdatert med nye steder. Generelt gjelder det for kulturverdier at de bare kan angripes når dette er tvingende nødvendig

Når et folks kulturarv blir rammet, rammes samtidig folks identitet og felleskap. Den gamle steinbroen fra 1500-tallet, Stari Most-broen i Mostar, ble sprengt i stykker av kroatiske styrker i 1993, og gjenoppbygget i 2004. Foto: Wikipedia.

av militære hensyn, for eksempel hvis fienden benytter kulturverdier i militære operasjoner.⁶ Det andre nivået er kulturverdier under spesiell beskyttelse, der beslutningsnivået for å fravike beskyttet status som hovedregel ligger på divisjonssjef eller høyere.⁷ Det er 18 steder i verden som har denne statusen, hvor den mest kjente er Vatikanstaten.⁸ Som et tredje nivå har vi kulturobjekter med forsterket beskyttelse.⁹ Her er beslutningsnivået for å fravike beskyttet status satt til det høyeste militære operative beslutningsnivå som for Norge vil være forsvarssjefen.

Ødeleggelse av kulturminner i væpnet konflikt er definert som en krigsforbrytelse, noe som ble stadfestet av dommen mot islamisten Ahmad al-Faqi al Mahdi.¹⁰ Han ble i 2016 dømt for å være sentral i planlegging og gjennomføring av angrep på ni mausoleer og en moske i Mali. I vurderingen av alvorlighetsgraden ble det blant annet lagt vekt på dette var objekter som var oppført på UNESCOs verdensarvliste.

Vi vet at beskyttelse av kulturarv og beskyttelse av menneskeliv kan komme i konflikt. Hvordan håndterer det norske Forsvaret, som har deltatt i flere NATO og FN-operasjoner, i land som Afghanistan, Libanon, Syria og Irak, denne problematikken? Hovedkilden til Forsvarets tolkning av andre tilleggsprotokoll er «Manual i krigens folkerett».¹¹ Manualen ble skrevet i 2013, altså før Norge hadde ratifisert tilleggsprotokollen, men ble allikevel skrevet med tanke på at protokollen ville bli ratifisert. For Norge, som har et stort internasjonalt engasjement, er det viktig at soldater som skal i internasjonale oppdrag skal ha grundig kunnskap om krigens folkerett, inkludert Haagkonvensjonen. At soldatene kjenner, og kan anvende kunnskap om Haagkonvensjonen og dens protokoll kan være avgjørende. Trening og opplæring av soldater er kanskje det viktigste bidraget til å styrke vernet.

Regelverk er et viktig for å beskytte kulturminner, men terrororganisasjoner og andre som ødelegger kulturminner ser dessverre ikke ut til å påvirkes nevneverdig av at det finnes lover og regler.

Stein like viktig som mennesker?

Innledningsvis stilte vi spørsmålet: Hvor langt strekker forpliktelsene seg? Hva er riktig respons når kulturminner står i fare for å ødelegges? Filosofen William Bülow O'Nils diskuterer hvorvidt det er legitimt å påføre uskyldige sivile risiko for å beskytte kulturminner.¹² Han argumenterer for at dette bare er legitimt dersom det fremstår som det minste av to onder. Men målt opp mot uskyldige sivile liv, vil tap av kulturarv sjelden kvalifisere som det største ondet. Han er skeptisk til at stridende skal være moralsk forpliktet til å beskytte kulturarv, hvis det medfører en risiko for tap av sivile liv. Også de britiske forskerne Helen Frowe og Derek Matravers, som har utført grundige analyser av ulike argumenter for beskyttelse av kulturminner, argumenterer for at beskyttelse av kulturminner ikke kan tillegges samme vekt som beskyttelse av menneskeliv – et ståsted som gjenspeiles i krigens folkerett.¹³

Hvorfor skal kulturarv ha krav på beskyttelse? Er stein like viktig som mennesker?¹⁴ Få vil hevde det, men flere vil hevde at beskyttelse av kulturminner har en sammenheng med beskyttelse av mennesker på flere vis.¹⁵ Vi snakker da om *instrumentelle argumenter* for at kulturverdier skal ha beskyttelse i væpnet konflikt: Kulturverdier bør beskyttes, ikke fordi de nødvendigvis er verdifulle i seg selv, men snarere fordi beskyttelsen vil ha ønskerverdige konsekvenser.

Det er vanlig å skille mellom instrumentelle og ikke-instrumentelle argumenter (engelsk: *extrinsic* og *intrinsic*) for beskyttelse av kulturminner. Mens den første typen argumentasjon gjerne hevder at beskyttelse av kulturminner fører til andre goder, som eksempelvis å forhindre folkemord, så handler den andre type argumentasjon at kulturobjekter tillegges egenverdi. Den vanligste instrumentelle begrunnelsen for beskyttelse av kulturverdier er basert på en kobling mellom ødeleggelse av kulturverdier, og drap på mennesker.¹⁷

En mulig kobling mellom ødeleggelse av kulturminner og påfølgende folkemord, er blitt forsøkt etablert av enkelte forskere. Tanken er at «først brenner de bøker, så brenner de kropper».¹⁸ Ødeleggelse av kulturminner skjer ofte i forkant av drap og andre handlinger som tar sikte på helt eller delvis å ødelegge

Ødeleggelse av kulturminner i forbindelse med krig forekommer i mange valører, små og store, og forekommer av skjodesløshet, kunnskapsløshet, eller med fullt overlegg. Det kan være snakk om soldater som i vanvare, men ulovlig, tar med seg kulturminner fra utlandet hvor de er stasjonert. Men det er samtidig viktig å understreke at kunsthåndverk kan være både en lovlig og en viktig eksportvare. Foto: Torbjørn Kjosvold.

nasjonale, etniske kulturelle eller religiøse grupper – også folkemord. Den polsk-jødiske juristen Raphael Lemkin, som er kjent for å ha etablert begrepet «genocide», skrev i 1947:

Burning books is not the same as burning bodies, but when one intervenes in time against mass destruction of churches and books one arrives just in time to prevent the burning of bodies.¹⁹

Hypotesen her er at ødeleggelse av kulturminner kommer forut for, eller forårsaker, folkemord. Man kan for eksempel tenke seg at ødeleggelse av en gruppes kulturgjenstander kan bidra til en dehumanisering av medlemmer av en gruppe, noe som senere vil gjøre det lettere å utøve vold mot dem.

Det ville være en sterkere forbindelse mellom ødeleggelse av kulturminner og folkemord hvis det eksisterte en *kausal* forbindelse – det vil si at det ene fenomenet er årsak til det andre. Det er

imidlertid ofte vanskelig å påvise overbevisende kausalforbindelser, og det gjelder også i dette tilfellet. Det finnes en rekke eksempler på ødeleggelse av kulturminner som ikke leder til folkemord. Men selv om det skulle være mulig å vise en kausal sammenheng, er det ikke åpenbart at dette gjør at man bør fokusere på å beskytte kulturminnene.

Den amerikanske forskeren Erich Hatala Matthes påpeker at når man har mulighet til å intervensere militært, vil menneskeliv allerede være truet, og man burde heller fokusere på å redde liv snarere enn å bevare kulturminnene.²⁰ Matthes bruker Syria som et eksempel. Da omverden ble kjent med ødeleggelsene av Palmyra, var allerede hundretusenvis av sivile blitt drept. Beskyttelse av kulturminner vil da ikke lenger være relevante for å redde menneskeliv.

Frowe og Matravers er også kritiske til argumentasjonen om at kulturminner skal beskyttes fordi ødeleggelse av dem kommer forut for folkemord.

Selv om ødeleggelse av kulturverdier alltid skulle gå forut for folkemord, noe som ikke er bevist, betyr ikke dette at ødeleggelse er den mest pålitelige indikatoren på at folkemord vil finne sted, mener de britiske forskerne. De påpeker også at dersom ødeleggelse av kulturminner skulle være evidens for at folkemord kommer til å skje, gir ikke dette direkte noen begrunnelse for hvorfor man skulle beskytte kulturminnene som sådan. For det betyr ikke at beskyttelse av kulturminner er den mest effektive måten å stoppe folkemordet på.²¹

Kulturarv handler om identitet

En annen instrumentell begrunnelse for beskyttelse av kulturarv er koplingen mellom kulturarv og *identitet*, som blir fremhevet som en viktig grunn til å bekjempe ødeleggelse av kulturminner.

Ødeleggelse eller tilintetgjørelse av kulturarv kan skade eller tilintetgjøre et folks identitet. Skade på kulturarv kan være uopprettelig blant annet fordi den ofte er fundamental for mange mennesker og folkegrupper. Man anser at vern av kulturarv bidrar til å skape tilhørighet og robuste samfunn, som igjen er avgjørende for enhver nasjon.

At angrep på kulturminner er angrep på et folks identitet var Donald Trump klar over da han på Twitter truet med å ødelegge viktige iranske kulturminner i januar 2020.²² Etter drapet på den iranske generalen Quasem Soleimani, fryktet man gjengjeldelser mot amerikanske mål. General Soleimani ble drept 3. januar 2020 på flyplassen i Bagdad i et målrettet droneangrep utført av amerikanske styrker, og Trump advarte umiddelbart Iran mot å gjøre gjengjeldelser.

«Der man brenner bøker, vil man til slutt også brenne mennesker.» Bildet viser et tysk bokbål i 1933. Foto: Arkivfoto fra U.S. National Archives

USAs forsvarsminister var raskt ute med å avkrefte presidentens trusler, og sa at det amerikanske forsvaret ikke hadde planer om dette, og presiserte at kulturobjekter ikke er lovlige militære mål. Flere utenlandske medier fordømte utspillet. The Guardian skrev at ødeleggelse av kulturminner ville vært en krigsforbrytelse,²³ og The New York Times skrev at angrep på kulturminner ikke bare er ulovlig, det er også barbarisk.²⁴

Kulturminner har som regel stor verdi for et samfunn. En organisasjon som *Blue Shield International*, som jobber med å beskytte kulturarv når disse er i fare grunnet væpnet konflikt eller naturkatastrofer, har fremhevet at beskyttelse av kulturverdier kan spille en viktig rolle for å vinne lokalbefolkningens «hearts and minds».²⁵ Dette er igjen strategisk viktig for en rekke militære operasjoner.²⁶ Det er imidlertid ikke alltid åpenbart at kulturobjekter har størst verdi for samfunnet der krigen utkjempes. Det gjelder for mange av objektene på Unescos verdensarvliste. Enkelte kulturobjekter kan være viktige for verdenssamfunnet, men ikke nødvendigvis for det samfunnet hvor de er plassert.²⁷ Det er uklart hvor mye Buddhastatuene i Bamiyandalen, som Taliban sprengte i 2003, betydde for lokalsamfunnet, og derfor også i hvilken grad det ville ha vært strategisk hensiktsmessig å intervensere for å beskytte disse statuene. Kulturverdier kan spille en strategisk rolle i noen samfunn, men ikke alltid. En instrumentell begrunnelse for beskyttelse av kulturarv kan være sårbar hvis kulturverdier skal beskyttes kun dersom beskyttelsen vil ivareta strategiske hensyn. Hvorvidt kulturverdier vil være viktig av strategiske hensyn vil dessuten endre seg over tid.²⁸

Har kulturarv egenverdi?

Former for ikke-instrumentelle begrunnelser for beskyttelse av kulturminner i væpnet konflikt vil anerkjenne kulturminners egenverdi: Uavhengig om beskyttelsen av kulturverdiene vil ha andre ønskelige konsekvenser, bør de beskyttes, fordi disse objektene er viktige i seg selv. Mens denne «streng» varianten av ikke-instrumentell argumentasjon hevder at kulturarv har verdi i seg selv, vil en mildere (og vanligere) form argumentere for at kulturarv er verdifull i den grad den har verdi for mennesker.²⁹ Den første formen står for det syn at kulturarv

har egenverdi, selv om ikke mennesker verdsetter dem – eller selv om det ikke en gang skulle finnes mennesker. Den andre formen vil argumentere for at kulturarv er verdifull når den bidrar til berikelse for mennesker som verdsetter den.³⁰

På spørsmålet: «Er det fordi kulturobjektene har en verdi i seg selv, eller er det fordi de har verdi og nytte for mennesker, at de skal beskyttes?» vil altså både instrumentelle og varianter av ikke-instrumentelle argumenter for beskyttelse av kulturminner, svare at det er av hensyn til *mennesker* at kulturminner skal vernes. Når begge argumentasjonstypene peker på verdien kulturminner har for mennesker, kan vi trekke to slutninger av det: for det første at skillet mellom instrumentelle og ikke-instrumentelle argumenter i realiteten er ikke er så skarpt. For det andre at det er først og fremst *mennesker* som blir ansett for å ha iboende verdi, og dermed moralsk status.

Avslutningsvis: Menneskeliv er viktig – men det er kulturverdier også

Likevel skal kulturminner, og ikke bare mennesker, ha beskyttelse i væpnet konflikt – noe som reiser mange viktige spørsmål. Hvor langt strekker forpliktelsene for beskyttelse seg? I hvilken grad skal man risikere liv for å beskytte kulturarv? Hva er riktig respons når kulturminner står i fare for å ødelegges? Dette er spørsmål som krever nærmere undersøkelse. Svarene, som vi har sett, avhenger av hvordan kulturarv verdsettes.

Kultur er knyttet til *meningsfullhet* som er en svært viktig verdi for mennesker. Vi finner det rimelig å ofre noe – enten det er velvære, eller i ekstreme tilfeller, våre liv – for å oppnå noe meningsfullt. Forsvaret er nettopp tuftet på at det finnes enkelte verdier som er verdt å kjempe for, selv om det kan koste liv. Kulturarv er ikke like viktig som mennesker, men den er viktig – og må derfor beskyttes. Som det er blitt sagt: Mennesker uten kultur er som et tre uten røtter.³²

Kilder:

¹ Krigens folkerett basert på traktater, konvensjoner (og dels sedvanerett), som er blitt forhandlet frem og gjort bindene gjennom ratifikasjon.

² IV. Haagkonvensjon med reglement av 1907. Artikkel 27.

³ Forbudet gjelde både i tradisjonell krig, det vil si væpnet konflikt mellom stater og i andre kategorier av væpnet konflikt.

⁴ Tilleggsprotokoll II til Haagkonvensjonen (1954) som ble vedtatt på diplomatkonferansen i Haag 26 mars 1999. Andre tilleggsprotokoll: <https://lovdata.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1999-03-26-26>

⁵ Norge er part både i Landkrigsreglementet, Haagkonvensjonen av 1954 og annen tilleggsprotokoll. I tillegg er vi part i Genèvekonvensjonene med tilleggsprotokoller, der 1. tilleggsprotokoll også har bestemmelser til beskyttelse av kulturminner.

⁶ Det må heller ikke være andre hensiktsmessige alternative handlemåter som gir en tilsvarende militær gevinst. Ifølge tilleggsprotokoll II til Haagkonvensjonen (1954) må en ev. beslutning om å angripe tas av en sjef for en avdeling som minst tilsvarende bataljons størrelse, med mindre omstendighetene gjør det helt nødvendig å fatte beslutningen på lavere nivå

⁷ Haag konvensjonen (1954), artikkel 8.

⁸ Det er registrert en i Tyskland, en i Østerrike, ni i Mexico og seks i Nederland utenom Vatikanstaten (2015). se <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Register2015EN.pdf>

⁹ Annen tilleggsprotokoll til Haagkonvensjonen (1999) artikkel 10.

¹⁰ Se <https://www.icc-cpi.int/CaseInformationSheets/Al-MahdiEng.pdf>

¹¹ «Manual i krigens folkerett», (Fra pkt 7.22 og utover) Under overskriften «Beskyttelse av kulturminner og religiøse steder». https://fhs.brage.unit.no/fhs-xmlui/bitstream/handle/11250/194213/manual_krigens_folkerett.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹² William Bülow O'Nils. «Risking Civilian Lives to Avoid Harm to Cultural Heritage?» (pre-print version) https://www.researchgate.net/publication/340756134_Risking_Civilian_Lives_to_Avoid_Harm_to_Cultural_Heritage

¹³ Helen Frowe, Derek Matravers. Conflict and Cultural Heritage: A Moral Analysis of the Challenges of Heritage Protection. 2019. <https://www.getty.edu/publications/occasional-papers-3/>

¹⁴ «Skal vi bry oss om stein eller mennesker?» sa Frankrikes daværende president, Francois Hollande etter ødeleggelsen av Palmyra.

¹⁵ Anser man kulturarv som verdifull kun i den grad den er en verdi for mennesker, er dette uttrykk for en antroposentrisk etikk. I en antroposentrisk etikk har bare mennesker egenverdi, mens natur, dyr og gjenstander har instrumentell verdi.

¹⁶ Helen Frowe, Derek Matravers. Conflict and Cultural Heritage: A Moral Analysis of the Challenges of Heritage Protection. 2019. <https://www.getty.edu/publications/occasional-papers-3/>

¹⁷ UNESCOs generaldirektør Irena Bokova sa etter ødeleggelsen av Palmyra "Defending cultural heritage is more than a cultural issue – it is a security imperative, inseparable from that of defending human lives." "Attacks on human lives and on material culture are often inextricably linked" skriver journalisten og forfatteren Robert Bevan.

¹⁸ Uttrykket stammer fra den jødiske dikteren Heinrich Heines (1797-1856).

¹⁹ I 1947 utformet Lemkin en lovtekst for FN om straff ved folkemord. Sitatet er hentet fra artikkelen «Risking Civilian Lives to Avoid Harm to Cultural Heritage?» (pre-print version) av William. Bülow O'Nils.

https://www.researchgate.net/publication/340756134_Risking_Civilian_Lives_to_Avoid_Harm_to_Cultural_Heritage

²⁰ «Saving lifes or saving stones? Two sides of the same coin?» <https://www.heritageinwar.com/single-post/2019/02/13/Saving-lives-or-saving-stones-Two-sides-of-the-same-coin>

²¹ Helen Frowe, Derek Matravers. Conflict and Cultural Heritage: A Moral Analysis of the Challenges of Heritage Protection. 2019. <https://www.getty.edu/publications/occasional-papers-3/>

²² Dette var innholdet i Trumps tweet: "Let this serve as a WARNING that if Iran strikes any Americans, or American assets, we have targeted 52 Iranian sites ... some at a very high level & important to Iran & the Iranian culture, and those targets, and Iran itself, WILL BE HIT VERY FAST AND VERY HARD."

²³ <https://www.theguardian.com/artanddesign/2020/jan/06/trump-threat-destruction-iran-heritage-war-crime>

²⁴ <https://www.nytimes.com/2020/01/06/arts/design/trump-iran-cultural-sites.html>

²⁵ <https://theblueshield.org> Organisasjonen er blitt omtalt som en slags «Røde kors» for kulturminner. Med merking med et blått skjold synliggjør at viktige kulturverdier har krav på beskyttelse. Forsvaret ved Forsvarsbygg er i ferd med å merke en del av den fredede bygningsmassen som eies av Forsvaret. <https://www.forsvarsbygg.no/no/nyheter/beskytter-kulturverdier-i-krig/>

²⁶ NATO-rapporten: NATO and Cultural Heritage- Embracing New Challenges in an Age of Identity Wars.

²⁷ (Ødeleggelse av kulturverdier gjennom plyndring av arkeologiske områder er også en finansieringskilde til terrororganisasjoner. Rester av Bamylan-Buddhaene ble solgt i Pakistan kort tid etter de ble sprengt av Taliban, og ISIS tjente store penger på salg av antikviteter.

²⁸ Fra et strategisk synspunkt kan man også tenke seg at å bevare andre ting, som naturressurser, kan være vel så viktig.

²⁹ Frowe, Helen. Matravers. Derek. Conflict and Cultural Heritage: A Moral Analysis of the Challenges of Heritage Protection. 2019

³⁰ Det siste reiser problematiske spørsmål om eierskap og hvem som blir beriket. Som vi har sett finnes det kulturverdier som får stor oppmerksomhet fra verdenssamfunnet, men som ikke betyr så mye for lokalsamfunnet. Beskyttelsen av disse vil derfor ikke bidra til å vinne lokalbefolkningens «hearts and minds».

³¹ Det finnes ulike syn på hva meningsfullhet består i, men for eksempel filosofen Robert Nozick knytter det til å ha en rik kopling til tilværelsen. Dette er kulturobjekter med på å gi oss.

³² Vernon Rapley, director of Cultural Heritage Protection and Security at the Victoria & Albert Museum in London: "People without culture is like a tree without roots. There's no point [in the] military going in to protect a country unless they protect the country, not just save the lives of people. [Heritage] makes the difference between living and life."